

महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह

अण्णासाहेब गणपती हरदारे, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, शिवराज महाविद्यालय, गडहिंग्लज

प्रस्तावना :

सत्याग्रहाचा विचार म्हणजे सत्याला आपली ताकद बनवून अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणे. सत्याग्रह म्हणजे सत्याच्या शक्तीवर विश्वास. महात्मा गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेच्या सरकारकडून कृष्णवर्णीयांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकीचा निषेध केला. बळाचा वापर न करता आम्ही त्यांना विरोध करू, हे त्यांच्या निषेधाचे सूत्र होते. त्याआधी लोकांना अशा आंदोलनांची माहिती नव्हती. सत्याग्रहाची कल्पना जनआंदोलनाची एक अनोखी पद्धत आहे जी सत्याची शक्ती आणि सत्य शोधण्याची गरज यावर जोर देते. हे या विश्वासाला पुष्टी देते की जर कारण योग्य असेल आणि लढा अन्यायाविरुद्ध असेल, तर अत्याचार करणाऱ्याविरुद्ध शारीरिक शक्ती किंवा बळजबरी करण्याची गरज नाही. सर्वप्रथम, गांधीजींनी वांशिक भेदभावाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेत सत्याग्रह चळवळ केली. या सत्याग्रहचे विचार व गांधीजींनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात केलेला वापर प्रस्तुतलेखात मांडला आहे.

सत्याग्रह :

सत्याग्रहाचा शाब्दिक अर्थ सत्यासाठी आग्रह करणे असा आहे. दुसऱ्या शब्दांत, "सत्याग्रह म्हणजे अहिंसेद्वारे असत्यावर आधारित वाईटाचा प्रतिकार." हे शारीरिक शक्ती किंवा शस्त्रांच्या भौतिक शक्तीपेक्षा पूर्णपणे भिन्न आहे. ही आत्म्याची शक्ती आहे. आध्यात्मिक शक्तीच्या जोरावर सत्याग्रह केला जातो. सत्याग्रहाच्या संपूर्ण तत्वज्ञानाचे मूळ तत्व हे आहे की, 'सत्याचाच विजय होतो'.

सत्याग्रहाची मुख्य वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

- ते अहिंसक असावे.
- सत्याग्रह म्हणजे प्रतिस्पर्ध्याला त्रास न देता स्वतःला त्रास सहन करण्याची क्षमता.
- ते प्रतिस्पर्ध्यांच्या क्रूर शक्तीचा त्याच्या आत्म-शक्ती आणि नैतिक सामर्थ्याच्या आधारे सामना करते.
- सत्याग्रहाच्या पद्धतीत प्रतिस्पर्ध्यांचा द्वेष केला जात नाही तर तो त्याच्या सामान्य अवज्ञाने केला जातो.
- सत्याग्रही नेहमी वाईटाचा द्वेष करतो, वाईट करणाऱ्याचा नाही.
- सत्याग्रह हे भ्याड आणि दुर्बलांचे नव्हे तर बलवान आणि शूर यांचे शस्त्र आहे.
- सत्याग्रहाची नैतिकता सर्व व्यक्तींना आणि सर्व परिस्थितीत वापरली जाऊ शकते.

सत्याग्रहाचे मुख्य नियम पुढीलप्रमाणे आहेत-

- सत्याग्रहींना अटक करावी.
- त्यांनी आपल्या सेनापतींच्या आदेशाचे मनापासून पालन करावे, त्यांच्या मनात कोणतीही गोष्ट लपवून ठेवू नये.
- सत्याग्रहींनी आपल्या विचारात, शब्दात आणि कृतीतून शत्रूवर हिंसा करू नये, सत्याग्रहीमध्ये मृत्यूचे दुःख हसतमुखाने सहन करण्याची शक्ती असली पाहिजे.
- सत्याग्रहींनी कोणावरही रागावू नये, उलट प्रतिस्पर्ध्यांचा राग सहन करावा.
- सत्याग्रहींनी विरोधकांचा अपमान करू नये.

गांधीजींनी सत्याग्रहाचा भारतातील राजकीय चळवळींमध्ये वापर :

१. असहकार चळवळ

महात्मा गांधींच्या मते, "असहकार म्हणजे दुःख प्रेमाचा विस्तार होय. सत्याग्रहाच्या शस्त्रागारात असहकार हे प्रमुख शस्त्र असले तरी ते सत्य आणि न्यायाने प्रतिस्पर्ध्यांचे सहकार्य मिळवण्याचे साधन आहे हे विसरता कामा

नये. 1920-21 मध्ये गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली भारतात असहकार चळवळ सुरू झाली. या असहकाराचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे होता-

- पदव्यांचा त्याग आणि वेतनाशिवाय राजीनामा.
- सरकारी कार्यक्रम आणि कार्यक्रमांमध्ये सहभागी न होणे.
- सरकारी मान्यताप्राप्त आणि अनुदानित शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये मुलांना न पाठवणे
- ब्रिटिश न्यायालयांवर बहिष्कार.
- परिषदांच्या निवडणुकीसाठी उमेदवारांनी नावे मागे घेणे.
- विदेशी वस्तूवर बहिष्कार.

गांधीजींचा असा विश्वास होता की जर देशातील सर्व जनतेने ब्रिटिश राजवटीशी असहकार सुरू केला तर मर्यादित संख्येत इंग्रज देशावर राज्य करू शकत नाहीत आणि अशा प्रकारे अहिंसक मार्गाने स्वराज्य प्राप्त होईल असा विश्वास होता.

२.सविनय कायदेभंग

गांधीजींचे दुसरे आंदोलन १९३०-३१ मध्ये सविनय कायदेभंगाचे होते. काँग्रेसच्या प्रस्तावानुसार भारताला पूर्ण स्वातंत्र्य देण्याचे ब्रिटिश सरकारने मान्य केले नाही, तेव्हा गांधीजींनी ब्रिटिश सरकारच्या अन्यायकारक कायदांचा अवमान करण्यासाठी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. सविनय कायदेभंग हे सत्याग्रहाचे शेवटचे हत्यार आहे. गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाला सशस्त्र क्रांतीचा संपूर्ण, प्रभावी आणि रक्तहीन पर्याय म्हटले आहे.

३.वैयक्तिक सत्याग्रह

१९४०-४१ मध्ये, इंग्रजांनी भारताला दुसऱ्या महायुद्धात ओढल्यानंतर, त्यांनी ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात वैयक्तिक सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली, ज्यामध्ये विनोबा भावे यांना पहिले सत्याग्रही करण्यात आले. सत्याग्रहाचे तंत्र- गांधीजींच्या मते, सत्याग्रहाचे मुख्य तंत्र (साधन) खालीलप्रमाणे आहेत-

- (i) असहकार- गांधीजींचा असा विश्वास होता की जनतेच्या सहकार्यानेच दडपशाही किंवा शोषण शक्य आहे. यात लोकांनी सहभाग घेतला नाही तर सरकारला त्रास होईल. याचे तीन प्रकार असू शकतात, काम बंद पाडणे, बहिष्कार टाकणे, धरणे आंदोलन करणे.
- (ii) सविनय कायदेभंग - गांधीजींनी सविनय कायदेभंग हे सर्वात प्रभावी शस्त्र म्हणून वर्णन केले होते ज्याचा उद्देश 'अनैतिक नियम' मोडणे आहे. हा असहकाराचा अंतिम टप्पा आहे. सविनय कायदेभंग हे गृहीत धरते की लोकांना भीती न बाळगता स्वेच्छेने कायदांचे पालन करण्याची सवय आहे. म्हणूनच ते फक्त शेवटचे शस्त्र म्हणून वापरले पाहिजे.
- (iii) उपवास - हे सत्याग्रहाचे सर्वात कठीण शस्त्र आहे. गांधींनी उपवासाला रामबाण उपाय म्हटले आहे. कोणत्याही परिस्थितीत कोणावर दबाव आणण्यासाठी असे केले जाऊ नये. गांधीजी केवळ आत्मशुद्धीसाठीच नव्हे तर इतरांच्या शुद्धीसाठी आणि राजकीय समस्या सोडवण्यासाठी उपवास करतात. उपवासात प्रतिस्पर्ध्याला वेदना न देता, दुःख सहन केले जाते. हे आत्मक्लेश प्रतिस्पर्ध्यांच्या हृदयात न्याय आणि सत्य जागृत करते.
- (iv) हिंजरत- याचा अर्थ ऐच्छिक स्थलांतर. याचा अर्थ सत्याग्रह अंतर्गत. दडपशाहीचा निषेध म्हणून अत्याचाराची जागा सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे. गांधीजींनी या तंत्राचा सल्ला अशा लोकांना दिला ज्यांना अत्यंत दुःख वाटते आणि स्वाभिमानाने एकाच ठिकाणी राहू शकत नाही आणि जे हिंसकपणे स्वतःचे रक्षण करू शकत नाहीत.

सत्याग्रहाची प्रासंगिकता :

गांधीजींनी असेही म्हटले होते की, "मी सत्याग्रहाचे शास्त्र पूर्णपणे स्थापित केलेले नाही. त्यात परिष्कृत आणि सुधारणेल्या खूप वाव आहे." ते म्हणाले होते, "सत्याग्रह हे शास्त्र आहे."गांधींचे प्रयोग परिस्थितीनुसार पुनरावृत्ती होऊ शकतात, परंतु सत्याग्रह आजच्या सभ्यतेत आणि समाजात अंतर्भूत असलेल्या दुर्गुण आणि दुर्बलता आणि समस्या कायमचे दूर करू शकत नाहीत.गांधींनी केलेले सर्व प्रयोग 'प्रयोगशाळा प्रयोग' होते. जे आता मोठ्या

प्रमाणावर करावे लागणार आहे. म्हणूनच गांधींच्या सत्याग्रहाची परंपरा पुरेशी ठरणार नाही.दुसरा- सत्याग्रह आणि अहिंसा हे स्वतःचे साधन आणि अंतही आहेत. ज्याची अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन उपयुक्तता आहे.तात्काळ वापरण्यासाठी, विरोधाभास दूर करण्यासाठी 'सत्याग्रही दृष्टिकोन' उपयुक्त ठरू शकतो.सत्याग्रहाच्या शस्त्राचा उपयोग व्यवस्थेतील दुष्कृत्यांचा आणि विकृतींचा प्रभाव कमी करण्यासाठी देखील केला जाऊ शकतो.तिसरे- परिस्थितीनुसार गांधींचे प्रयोग पुन्हा केले जाऊ शकतात, परंतु सत्याग्रहाने आजच्या सभ्यता आणि समाजातील दुर्गुण आणि दुर्बलता आणि समस्या कायमस्वरूपी दूर करता येत नाहीत.आधुनिक औद्योगिक सभ्यता आणि राज्यसत्ताकेंद्रित समाजात जन्मजात हिंसाचारासाठी सत्याग्रह उपयुक्त नाही. ही व्यवस्था परिवर्तनाचे एक शस्त्र आहे, ज्याद्वारे या सभ्यतेला पर्याय आणि नवीन समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो.

संदर्भ सूची :

- १.Borman, William, Gandhi's Non-Violence, New York, 1986.
- २.Erikson, Erink K., Gandhi's Truth : on the Origins of Militant Non-Violence, Norton, 1970.
- ३.भाऊ धर्माधिकारी , "गांधी विचार दर्शन", गांधी वाङ्मय प्रकाशन समिती, १९६३
- ४.बाळासाहेब भारत , "गांधी विचार दर्शन", महाराष्ट्र गांधी स्मारक, गांधी भवन , पुणे , १९९४
- ५.मिश्रा एम.के., "गांधी दर्शन", अर्जुन पब्लिकेशन , दिल्ली, २०११.